

DĖL VIENOS KEIKSMO FORMULĖS KILMĖS

BIRUTĖ JASIŪNAITĖ

Vilniaus universitetas

Ši kartą norėčiau pajudinti gana delikačią keiksmazodžių temą. Litanistikoje ji iki šiol tebėra palyginti mažai nagrinėta dėl visai suprantamų priežasčių¹. Tokio keisto mano pasirinkimo priežastis paprasta: rinkdama žodžius „Lietuvių kalbos žodynui“ (LKŽ) įvairiose Lietuvos vietose, nuolatos rasdavau ir ne visiškai tinkamų gerai išauklėtų ponių bei panelių pašnekesiams. Dabartinis Lietuvių kalbos instituto Žodynų skyriaus vadovas Vytautas Vitkauskas mane gražiai pagudė sakydamas, kad kalbininkui nesą negražių žodžių, lygiai kaip ir daktarui negražių organų. Profesorius Aleksas Girdenis, skaitydamas dialektologijos kursą Universitete, ne kartą yra kėlęs mintį, kad ekspresyvioji leksika, kuriai priklauso ir keiksmi, lengvai skolinama. Žemaičiai palyginti nedaug tėra kontaktavę su svetimomis kalbomis, todėl buvo priversti šiam reikalui naudotis gimtosios tarmės galimybėmis, pirmiausia žodžių daryba bei metaforizacija. Susidomėjusi šiais klausimais, iš endriejaviškės savo senelės Onos Jokužytės-Martinkienės (1895–1995)² surinkau apie 400 peyoratyvinės leksikos pavyzdžių ir pamėginau juos aprašyti³. Pastebėjusi, kad senelė vartoja palyginti nedaug vadinamųjų formulinių keiksmų, palengva ėmiausi juos rinkti iš LKŽ išėjusiųjų tomų, tautosakos bei grožinės literatūros tekstų ir tarminės šnekamosios kalbos. Kiek vėliau susidomėjau ir kitais tradiciniais lietuvių bei kitų tautų posakiais: pasisveikinimais, gero linkėjimais, maloniniais kreipiniais, užgėrimais, tostais, palyginimais ir pan.⁴ Šiems kalbos stereotipams dėl jų formulinio pobūdžio bei gana stabilios leksinės sudėties yra prigijęs Nikitos Tolstojaus pasiūlytas terminas „pusiau frazeologizmai“⁵.

Tai kuo gi pagaliau laikytini tie formuliniai keiksmi: tam tikrais frazeologiniais junginiais, specifiniu tautosakos žanru ar tiesiog frazėmis, kurios nepriimtinos jokiame dorame cenzoriui? Tikriausiai įmanomas ir vienas, ir antras, ir trečias sprendimas. Aiškindamiesi tokių posakių specifika, pamėginkime nuodugniau panagrinėti vieną retesnę keiksmo formulę, pasukti jos raidą, suvokti jos glaudų ryšį su platesniu folkloriniu ar apskritai etnologiniu kontekstu. Šiam reikalui pasirinkau

rytų aukštaičių vilniškių plote, Paringyje, užrašytą posakį *Kad jam akis išsukt, kad žverblėt anas an sniego kai ragana!* Tai tipiškas tradicinis blogo linkėjimas, susidedantis tarsi iš dviejų dalių: sintaksės požiūriu čia turime du papildinio šalutinius sakinius. Šį kartą mane labiau domins antrasis: *Kad žverblėt anas an sniego kai ragana!*

Ši keiksmo formulė tiek etnolingvistui, tiek ir tautosakininkui pirmiausia įdomi tuo, kad susekti jos kilmę, genezę išvalgesniam tyrinėtoju dar palyginti nesudėtinga. Norint perprasti vienokį ar kitokį kalbos stereotipą, dažnai svarbu atsižvelgti į kelis tradicinės kultūros sluoksnius, nes juose randama kuo įvairiausios informacijos, galėjusios paveikti posakio atsiradimą. Štai frazeologiniams junginiams *perkūno vežimas* Pr* 'juodas audros debesys', *žvirblių takas* Zr 'vaivorykštė' arba *Jurgio rasa* Grv 'Šv. Jurgio dienos ryto rasa' išsamiau paaiškinti gali prireikti ne tik kalbininko, bet ir folkloristo, etnografo ar mitologo pastangų. Tačiau dar daugelis lietuviškai kalbančių žmonių, ypač kilusių iš rytinio ar pietinio Lietuvos pakraščio ir bent jau vaikystėje patyrusių kaimo naratyvinės kultūros įtaką, be didesnio vargo supras pasakymus *raganos taukai* KzR, *laumių taukai* TDr IV 202 (Dglš), *raganos kaulai* Mlk, Dkšt, *viedmos raganos kaulai* TDr IV 222 (Rod), *kaulai viedmos* Mit IV 180 (Ašm), *laumės kauleliai* TDr IV 217 (Tvr), *bobos kaulai (pelenai)* Grv, *raganos smegenys* NdŽ: visi jie reiškia prieš saulę ar prieš mėnulį žibantį sniegą.

Atsivertę „Tautosakos darbų“ IV tomą, kuriame skelbiama Vilniaus krašto tautosaka, rasime populiarių siužetų, kurių pabaigoje neigiamas personažas, vadinamas *močeka ragana* Ck, *viedma* Ašm, *viedma ragana* Vlk ar *laume* Tvr, baudžiamas mirtimi. Raganos galas gana kraupus: ji suplėšoma arkliais, išvalkiojama po laukus akėčiomis, sutrypiama subėgusių gyvulių, kartais sudeginama. Pasaka baigiama, pavyzdžiui, taip: *Laumes užtrapavo, užtąsė, papylė sinkiau miltų. Tai dabar priešu saulę an sniego žiba – tai laumės taukai žiba* TDr IV 202 (Dglš). Tokia pabaiga aiškiai etiologinio pobūdžio. Čia stengiamasi paaiškinti žinomo meteorologinio reiškinių kilmę: esą ant sniego baltuoja, žiba, žėri kadaise nubaustos raganos palaikai – jos kūno dalys: kaulai, smegenys, taukai, kartais pelenai. Su šia ekstralingvistine informacija be jokios abejonės susiję visi minėtieji frazeologiniai junginiai, žinoma, ir Paringyje vartojama keiksmo formulė. Taigi mus dominantys posakiai yra aiškiai folklorinės kilmės: tai tarsi didesnio, išsamesnio teksto nuolaužos, fragmentai.

Samprotavimus apie spėjamą paringiškių keiksmo formulės genezę tuo galėtume ir baigti, jeigu ją vieną teturėtume. Kaip rodo mano turimos kartotekos⁶ medžiaga, keiksmų, vienaip ar kitaip susijusių su palaikų išniekinimo tema, esama didelės daugybės. Tai rodo, kad minėtasis folklorinės kilmės keiksmažodis būtina reikalauja platesnio konteksto. Liga, suluošinimas, mirtis ir palaikų išniekinimas – tai temos, itin būdingos keiksmažodžiams bei blogo linkėjimams, kurie paprastai

* Sutrumpinimai prie pavyzdžių kaip „Lietuvių kalbos žodyne“.

išreiškia ne konstruktyvų, kuriantį, bet destruktivų, griaunantį pradą. Kiekvienai šių temų galėtume skirti atskirą tyrimą. Čia tik trumpai pastebėsime, kad iš mūsų keiksmažodžiuose minimų žmogaus kūno dalių nesunkiai galėtume surinkti visą žmogų. Kalba, būdama kur kas konservatyvesnė, lėčiau kintanti už kultūrą, paprastai fiksuoja ir senesnę ekstralingvistinę informaciją. Vadinasi, iš keiksmų formulių galima spręsti, kad mūsų protėviai puikiai išmanė apie savo kūną, pažino jo anatomicinę sandarą. Apie tai savo laiku išsamiai yra rašęs Vladimiras Toporovas, nagrinėdamas senovės indų užkalbėjimus – gydomąją bei kenkimo magiją. Šio mokslininko nuomone, labai seni sanskrito tekstai primenantys ir kitų indoeuropiečių (slavų, baltų, germanų) užkalbėjimus⁷. Keiksmas bei blogo linkėjimai neabejotinai glaudžiai susiję su vadinamąja kenkimo magija. Krinta į akis, kad trumpose mūsų keiksmų formulėse randame tik po vieną ar kelias kūno dalis, o senovės indų užkalbėjimų tekstuose iš karto pateikiamas didelis ir sudėtingas žmogaus anatomicinis paveikslas. Pabrėžtina, kad panašių tekstų esama ir krikščioniškoje tradicijoje: tai vadinamieji egzorcizmai, kuriuose velnias paeiliui išvaromas iš ligonio pėdų, kojų, kelių, šlaunų, pilvo, krūtinės ir t. t.

Su palaikų išniekinimu, mirusiojo pažeminimu sietinas dažnai mūsų tradicinėse keiksmų formulėse pasitaikantis piktas linkėjimas, kad po mirties kūno dalys būtų išblaškytos, išmėtytos kuo toliau viena nuo kitos, plg.: *Kad tau kaulus varnos posmert išnešiotų!* LTR; *Ach, kad vilkai tave mažą būtų papjovę, tavo kaulus po laukus išnešioję – vargo su tavim dabar neturėtau!* KrvP (Ndž); *Ach, kad tavo kaulų nė su ugnim nesurinktu!* KrvP (VIkv); *Vai, kad jūsų kaulėlius šunys po laukus išnešiotų!* V. Krėv. Prisimintina, kad žodis *kaulai* gali reikšti ne tik šią kūno dalį, bet ir mirusio žmogaus palaikus apskritai. Būtent minėtosios formulės padeda geriau suprasti, kodėl pas mus nuo seno tradiciškai nemėgstami maitėdžiai gyvūnai: vilkas, lapė, varna, vanagas ir ypač šuo. Pastarasis mūsų keiksmuose yra pats populiariausias. Žinoma, neigiamai šio gyvūno pavadinimo konotacijai įtakos bus turėjęs ir aiškus šuns ryšys su žmogaus seksualiniais įvaizdžiais, kuris smulkiai aptariamas žinomame Boriso Uspenskio darbe, skirtame garsiesiems rusų keiksmams⁸. Šio tyrinėtojo nuomone, palaikų nepalaidojimas, išblaškymas, jų atitekimas kokiems nors plėšriesiems žvėrims ar paukščiams susijęs su pomirtinio gyvenimo vaizdiniais. Deramai nepalaidotas, apeigomis nepagerbtas žmogus po mirties nepateksias į mirusiųjų šalį, jo vėlė neturėsianti ramybės, būsianti priversta klajoti, blaškytis ar netgi kenkti gyviesiems. Šia proga prisimintina ir garsioji Antigonės, išdrįsusios prieš kitų valią palaidoti savo brolių – tėvynės išdaviką, istorija. Būtent vėlci nuraminti žuvusiam svetur artimieji kartais supila gimtinėje simbolinį tuščią kapą. Su panašiais vaizdiniais susijęs ir mūsų tautos žmonių siekimas parsigabenti iš Sibiro ten žuvusių artimųjų palaikus ir juos deramai palaidoti.

Vadinasi, Paringyje užfiksuotas piktas linkėjimas *Kad žverblėt anas an sniego kai ragana!* gali būti aiškinamas kaip specifinė formuliniams keiksmams labai būdingos mirusiojo palaikų išniekinimo idėjos išraiška. Tačiau liūdnas raganos

galas ir ant sniego žėrintys jos kaulai kelia ir kitokių minčių. Būtų įdomu šią temą panagrinėti ir šiek tiek kitu aspektu: kodėl mitinė būtybė tapatinama su negyvosios gamtos reiškiniu? Šiaip jau frazeologijoje nėra kokia naujiena, kad negyvosios gamtos daiktai gautų mitinės būtybės kūno dalių pavadinimus, pavyzdžiui: *velnio nagas* Rtn, *velnio pirštas* Gs, Rud, *laumės papas* Škn, Kv, Ss, *laumės pirštas* J, Bz 66, *laumės spenys* C I 472, *kauko spenys* Pc „belemnitas“. Mūsų atveju sniego žėrėjimas metaforiškai aiškinamas kaip raganos kaulų, taukų, smegenų žėrėjimas: metaforai atsirasti bus padėję lyginamų objektų bendrieji požymiai, būtent baltumas, blizgesys. Minėtinas ir dar vienas įdomus faktas: atsivertę LKŽ I tomą, rasime žodį *Blizgulis* (MŽ, K), kuris reiškia ‘senovinis sniego dievaitis’. Šis žodis mums žinomas iš Kristijono Milkaus bei Frydricho Kuršaičio leksikografinių darbų. Aišku, tokių dievaičių byla – gana slidus darbas. Daugelis jų vardų nelabai patikimi, mus pasiekę tik iš vėlyvų šaltinių. Tačiau pati idėja blizgesį, šviesą, dangaus skliauto spindėjimą sieti su dievybės apraiškomis yra nenauja: ji buvo žinoma jau indoeuropiečių laikais, plg. liet. *diena*, lat. *diena*, rus. *день*, skr. *dīnam*, kurie savo ruožtu sietini su ide. **dei-* ‘šviesti, spindėti’ šaknies žodžiais, pavyzdžiui, liet. *dievas*, *deivė*⁹. Norėdami panašių dalykų rastume ir daugiau. Antai dzūkų vaikų baidyklė *traukutis* Ig, Krok, Švn tapatinama su vandens blizgėjimu šulinyje arba su ežero bangelių raibuliavimu, mirgėjimu, pavyzdžiui: *Žiūrai iš viršaus – saulė ir nublizgina paviršių vandens. Ir, sako, tę yra traukutis. Tai tep ir bijai vaikas eit prie to šulnio*¹⁰.

Šios trumpos pastabos apie vieną įdomesnę keiksmo formulę – tai siekimas atkreipti jaunų mokslininkų, ypač tautosakininkų, dėmesį į nepaprastai margą ir turtingą lietuvių tradicinių keiksmų klodą, kurio ateities tyrimai atskleis dar daug įdomių mūsų etninės kultūros apraiškų.

¹ Plačiau žr., pavyzdžiui, *A. Kriauza*. Kaip bardavosi ir pykdavosi mūsų seneliai. – Gimtasai kraštas, 1943, Nr. 31, p. 236–246; *K. Grigas*. Keiksmiai. – Lietuvių tautosaka, t. 5: Smulkioji tautosaka. Žaidimai ir šokiai. V., 1968, p. 65–67; *B. Jasiūnaitė*. Endriejaviškių pejoratyvinė leksika (Neigiamieji žmogaus apibūdinimai). – Kalbotyra, 1995, t. 44(1), p. 35–36.

² Senelės tautosakos pluoštą prieš keletą metų esu įteikusi LLTI Tautosakos rankraštynei.

³ *B. Jasiūnaitė*. Min. veik., p. 35–57.

⁴ Plačiau apie šiuos kalbos stereotipus žr. mano straipsnių ciklą: *B. Jasiūnaitė*. „Padėk, Dieve!“ (Tradicioniai gero linkėjimai dirbančiam žmogui). – Kalbotyra, 1997, t. 46(1), p. 19–30; *B. Jasiūnaitė*. „[tavo sveikatą, į mano žyvata!“ (Tradicioniai vaišių linkėjimai). – Lituanistica, 1999, Nr. 2 (38), p. 34–45; *B. Jasiūnaitė*. „Skalsu! – Dangun balsu!“ (Tradicioniai linkėjimai valgantiesiems). – Lituanistica, 1999, Nr. 3(39), p. 78–88; *B. Jasiūnaitė*. „Skalsą beržo lapui!“ (Tradicioniai pirties linkėjimai). – Kalbotyra, 2000, t. 48(1), p. 39–48.

⁵ *Н. Н. Толстой*. Язык и культура. – Русский язык и современность: Проблемы и перспективы развития русистики. Всесоюзная научная конференция. Доклады, [ч.] 1. Москва, 1991, p. 14.

⁶ Šiuo metu kartotekoje yra daugiau kaip 5000 gero bei blogo linkėjimų ir formulinių keiksmų.

⁷ *В. Н. Топоров*. О древнерусской заговорной традиции. – Малые формы фольклора. Москва, 1995, p. 68–69.

⁸ Б. А. Успенский. Мифологический аспект русской экспрессивной фразеологии. – Избранные труды, т. 2: Язык и культура. Москва, 1996, p. 107–126.

⁹ A. Sabaliauskas. Lietuvių kalbos leksika. Vilnius, 1990, p. 47.

¹⁰ Ž. Markevičienė. Aukštaičių tarmių tekstai, t. 1. Vilnius, 1999, p. 192–193.

ON THE ORIGIN OF ONE SWEARING FORMULA

BIRUTĖ JASIŪNAITĖ

Summary

The present article makes an attempt to analyse one of Lithuanian traditional swearing formulas. The analysis has shown that this stereotype is closely related to some Lithuanian folk-tales including the motif of the death of a witch. Such formulas of swearing reveal a very close connection between language and other spheres of our ethnic culture.

www.liti.lt

Gauta 2001 10 22